

EDWARD K. NOWAK
Warszawa

POWSTANIE I ROZWÓJ NIEMIECKIEGO PRZEMYSŁU ZBROJENIOWEGO (1844 - 1939)

Rozwój produkcji broni na ziemiach niemieckich przebiegał początkowo podobnie jak w innych krajach. Dopiero w okresie pierwszej rewolucji przemysłowej wykazywał odrębności wynikające z konkretnych warunków społeczno-politycznych i gospodarczych.

Procesy prywatyzacji produkcji broni przebiegały najszybciej w Niemczech. Na przełomie XIX i XX w. prywatny kapitał w innych państwach nie wkraczał tak gremialnie w tę sferę wytwórczości. Jeszcze w 1932 r. we Francji pracowało 28 potężnych państwowych fabryk broni — arsenałów, w USA — 16, w Wielkiej Brytanii — 8. W Niemczech funkcjonowały tylko dwie niewielkie państwowe fabryki broni¹.

I. POJAWIENIE SIĘ I ROZWÓJ MASZYNOWEJ PRODUKCJI BRONI

1. UWAGI WSTĘPNE

Przezwrot techniczno-przemysłowy zapoczątkowany w Anglii pod koniec XVIII w. dotarł na ziemie niemieckie prawie ze stuletnim opóźnieniem. Wprawdzie początków kapitalizmu w Niemczech można dostrzekać już u schyłku XV w., ale długotrwałe wojny, które toczyły się na ziemiach niemieckich od XVI do XVIII w. wstrzymały jego rozwój. Kraje niemieckie weszły na drogę kapitalizmu dopiero w latach trzydziestych XIX w. Najwcześniej Nadrenia, Westfalia, Saksonia, Śląsk i Berlin. Adaptacja wzorów techniki angielskiej, zmiana narzędzi produkcji na zmechanizowane, zastąpienie maszyn ręcznych — parowymi, zastosowanie węgla kamiennego do wytopu surówki, powstanie przemysłu budowy maszyn, oraz dalsze doskonalenie produkcji żelaza i stali doprowadziły do wzrostu wydajności i narodzin okręgów przemysłowych. W 1827 r. powstały w Essen zakłady stalowe Alfreda Kruppa, w 1837 r. w Berlinie — zakłady budowy maszyn Augusta Borsiga. W latach 1848 - 1857 bracia Siemens po-

¹ Por. G. M. Kuźmin, *Wojenno-promysziennyye koncerny*. Moskwa 1974. s. 78.

łożyli podwaliny pod rozwój niemieckiego przemysłu elektrotechnicznego. Rozwijała się żegluga i koleje żelazne. Miasta Krefeld, Elberfeld i Barmen², Mannheim, Esslingen, Essen, Augsburg, Norymberga, Berlin i inne przekształciły się w wielkie ośrodki przemysłowe.

Rewolucja przemysłowa w Niemczech rozpoczęła się od produkcji zbrojeniowej. Zakłady rzemieślnicze oraz królewskie, książęce i nieliczne prywatne manufaktury produkujące broń jako pierwsze zaczęły stosować osiągnięcia techniki angielskiej i francuskiej. W 1823 r. podjęto produkcję wynalezionych we Francji karabinów odcylwowych. W 1836 r. Johann Dreyser wynalazł karabin z gwintowaną lufą. Od tego czasu niemiecka myśl techniczna szybko nadrabiała opóźnienia. Nadal jednak nie było na ziemiach niemieckich odrębnego przemysłu zbrojeniowego. Warsztaty i manufaktury produkujące broń wytwarzały na tych samych urządzeniach i z tych samych materiałów także produkty cywilne. Nawet materiały wybuchowe produkowano sposobem chałupniczym³.

2. PRYWATNI PRODUCENCI BRONI

Jako pierwsi zaangażowali się w produkcję zbrojeniową: Alfred Krupp, właściciel *Gusstahlfabrik Fried. Krupp* w Essen i Jacob Mayer, właściciel stalowni *Bochumer Verein*. Obaj przemysłowcy w swoich zakładach rozpoczęli w latach czterdziestych XIX w. prototypową produkcję dział o lufach stalowych i polerowanych. Wprawdzie ojciec Alfreda Kruppa — Friedrich (1787-1826) obok wytopu stali, produkcji pieców kuchennych, garnków, łyżek i widelców podejmował się już produkcji broni, ale bez powodzenia. Toteż za faktycznego założyciela koncernu zbrojeniowego Kruppów należałoby uważać raczej Alfreda niż Friedricha⁴. W 1844 r. Jacob Mayer zaproponował armii pruskiej dostawę dział o lufach stalowych i polerowanych. W 1845 r. taką samą propozycję złożył armii pruskiej Alfred Krupp. Obie oferty zostały jednak odrzucone. Dowództwo armii uznało, że jakość oferowanych dział nie była wyższa niż dział o lufach wykonanych w technologiach tradycyjnych. Nie zraziło to producentów. W obu stalowniach prowadzone były dalej prace doświadczalne, konstrukcyjne i modernizacyjne nad działami oraz nad innymi środkami walki. Pierwsze poważniejsze zamówienie na dostawę 300 dział polowych dla armii pruskiej otrzymał Alfred Krupp w 1856 r. Od tego też roku fabryka Krup-

² Elberfeld i Barmen obecnie w granicach Wuppertalu.

³ Szerzej zob. G. M. Kuźmin, *op. cit.*, ss. 53-54.

⁴ Por. H. Frobenius, *Alfred Krupp — Ein Lebensbild*. Dresden 1889.

pa rozpoczęła produkcję armat na wielką skalę, zakłady Jacoba Mayera — od 1864 r. Z obu producentami armat podjął rywalizację Herman Gruson, konstruktor i główny udziałowiec *Aktiengesellschaft Herman Gruson*. Produkcją zbrojeniową zajął się również Heinrich Ehrhardt, wynalazca technologii produkcji rur bez szwu i właściciel fabryki *Rheinmetall* w Düsseldorfie. Od 1889 r. broń palną różnych typów produkowała rodzina Rochlingów i kontrolowana przez nich spółka akcyjna *Rheinische Metallwaren und Maschinenfabrik* w Düsseldorfie⁵.

W latach sześćdziesiątych XIX w. pracowały na ziemiach niemieckich prywatne fabryki specjalizujące się w produkcji materiałów wybuchowych.

W tym samym czasie kapitał prywatny zaangażował się również w produkcję środków do walki na morzu. W latach sześćdziesiątych XIX w. budowy kanonierek dla pruskiej marynarki wojennej podjęła się, jako pierwsza, prywatna stocznia Klawittera w Gdańsku. W 1876 r. stocznia szczecińska *Stettiner Maschinenbau - Aktien Gesellschaft - Vulkan* zbudowała pierwszy parowiec transportowy dla marynarki wojennej. Ta sama stocznia w latach siedemdziesiątych zwodowała dla *Kriegsmarine*: dwa pancerniki, cztery krążowniki, dziewięć korwet i trzy parowce holownicze. W budowie łodzi torpedowych zaczęła specjalizować się od 1875 r. druga w Szczecinie spółka prywatna *Maschinenbau - Anstalt und Schiffsbauwerft*⁶. Okręty wojenne zaczęły spływać z doków innych stocznii prywatnych: *Blohm und Voss* w Hamburgu, *Flensburger Gesellschaft* w Flensburgu, *Schichau* w Gdańsku, *Neptun* w Rostoku, *Howaldtsche Werft* w Kolonii, *Bremer Vulkan Vegesack* w Bremie, *Reiherstiegwerft* w Hamburgu. Również stocznia Fryderyka Alfreda Kruppa *Germania* w Kolonii zbudowała w latach 1899 - 1918 57 okrętów wojennych nawodnych i 171 łodzi podwodnych⁷.

W produkcję zbrojeniową zaangażowali się też kolejni przedsiębiorcy: Max i Reinhard Mannesmannowie, konstruktorzy i wynalazcy walcarek, właściciele stalowni. Na początku XX w. powstały zakłady lotnicze Hugo Junkersa, następnie Claude'a Dorniera. Produkcję zbrojeniową podjęli Thyssenowie, Stinnesowie, Quandtowie i inni.

⁵ Szerzej zob.: *Krupp Stahl. Information '80*. Bochum, Juli 1980; R. Liefmann, *Kartelle und Trusts und die Weiterbildung der volkswirtschaftlichen Organisation*. Stuttgart 1910; A. Liebfeld, *Arcykapłani zbrojeń. Z dziejów handlarzy i fabrykantów broni*. Katowice 1975; A. Norden, *Czego nas uczą dzieje Niemiec. O roli politycznej kapitału finansowego i junkierstwa*. Warszawa 1949.

⁶ Szerzej zob. E. Włodarczyk, *Tendencje rozwojowe niemieckiego przemysłu okrętowego w Szczecinie w latach 1851 - 1918*. „Dzieje Najnowsze” nr 1, 1975, ss. 3 - 26.

⁷ Tamże.

Produkcja zbrojeniowa rozwijała się w ramach przemysłu metalurgii żelaza i stali oraz przemysłu budowy maszyn. Alfred Krupp koncentrował się początkowo, podobnie jak i jego ojciec założyciel *Gusstahl-fabrik Fried. Krupp* w Essen, na wytopie stali, produkcji płyt i pieców kuchennych, garnków oraz wyrobie sztucców. W okresie rewolucji przemysłowej rozszerzał stopniowo asortyment i w jego zakładach produkowano (podobnie jak w zakładach Jacoba Mayersa *Bochumer Verein*, Hermana Grusona i innych producentów broni) wały korbowe, osie wagonowe, bufony wagonowe, szyny kolejowe, lokomotywy itp.

Produkcji środków do walki na morzu podejmowali się również właściciele zakładów przemysłu metalurgicznego i budowy maszyn. Szczegółowe badania przeprowadzone nad genezą i tendencjami rozwojowymi niemieckiego przemysłu okrętowego wykazały, że stocznie niemieckie wcale nie powstawały na bazie zakładów szkodliwych. Ich właściciele lub współwłaściciele zajmowali się początkowo produkcją pogłębiarek rzecznych, turbin do młynów, szyn kolejowych, kotłów i maszyn parowych oraz lokomotyw. Pierwszą niemiecką stocznia nastawioną na budowę statków z żelaza był Zakład Budowy Maszyn powstały w Szczecinie w 1851 r. z inicjatywy dwóch inżynierów z Hamburga, Franza Friedricha Früchtenichta i Franza Wilhelma Brocka⁸. Podobna była geneza innych stocznii, w których rodziła się morska potęga II Rzeszy.

Wkraczanie właścicieli zakładów przemysłu metalurgicznego i budowy maszyn w sferę produkcji zbrojeniowej uznać trzeba za konsekwencję ścisłego związku technologicznego, jaki istniał wtedy między tymi przemysłami a ówczesną techniką wojskową. Znacznie bardziej interesujące są motywy, jakimi kierowali się właściciele tych zakładów, angażując się w produkcję zbrojeniową.

3. MOTYWY ANGAŻOWANIA SIĘ PRYWATNEGO KAPITAŁU W PRODUKCJĘ ZBROJENIOWĄ

Problem genezy niemieckich zbrojeń w drugiej połowie XIX w. nadal jest daleki od pełnego wyjaśnienia. W publicystyce i literaturze można odnotować wiele poglądów na ten temat. Dają się one sprowadzić do trzech stanowisk:

— polityka agresywnych Prus i „sprusaczonej II Rzeszy Niemieckiej” stwarzała koniunkturę zbrojeniową i zachęcała prywatny kapitał do wkraczania do tej sfery wytwórczości⁹,

⁸ Tamże, s. 4.

⁹ Por. np. K. Kehr, *Schlachtfottenbau und Parteipolitik 1894 - 1901*. Berlin 1930; A. Liebfeld, *op. cit.*, ss. 92 - 93; R. Stadelmann, *Deutschland und Westeuropa*. Schloß Laupheim 1948.

— burżuazja niemiecka w pogoni za zyskami wymuszała na organach władzy i administracji państwowej Prus, a w szczególności II Rzeszy skierowanie państwa na tory agresji i wojny¹⁰,

— rywalizacja państw kapitalistycznych o rynki zbytu i źródła surowców zmuszała poszczególne państwa do zwiększania wydatków na zbrojenia i stwarzała popyt wojenny.

Militaryzm był nie tylko specyficzną niemiecką cechą: „Militaryzm rządzi Europą i pożera ją”¹¹. Stanowisko klasyków marksizmu było oczywiste w świetle rozwoju sytuacji międzynarodowej na przełomie XIX i XX w. Nie wyjaśniało jednak przyczyn angażowania się poczynając od połowy XIX w. prywatnego kapitału niemieckiego w produkcję zbrojeniową.

Wojny pruskie a produkcja zbrojeniowa

Zwolennicy poglądu, że polityka agresywnych Prus stwarzała koniunkturę zbrojeniową i skłaniała prywatny kapitał do wkraczania w tę sferę wytwórczości dowodzą swoich racji najczęściej za pomocą argumentów natury społeczno-psychologicznej. Najogólniej ich rozumowanie można ująć w następujący sposób: w państwie pruskim dominowali junkrzy, którzy w wielowiekowej ekspansji na Wschód wykształcili własny system poglądów, wartości i wskazówek praktycznych na życie. W mentalności junkrów, obok cnót obywatelskich, dominował kult siły, arogancja, buta, pogarda dla innych narodów i stałe dążenie do ekspansji terytorialnej. Zjednoczenia Niemiec dokonały Prusy. Wkład junkrów w dzieło zjednoczenia kraju zapewnił im prestiż i autorytet w całej II Rzeszy oraz upowszechnił ich system wartości. Aspiracje mocarstwowe burżuazji szły w parze z aspiracjami junkrów. Duch militaryzmu zdominował Niemcy i skierował je na tory ekspansji i podbojów. Zwiększyło to popyt na produkcję zbrojeniową i wkraczanie kapitału prywatnego do produkcji zbrojeniowej.

Istotnie, kapitał prywatny wkroczył do produkcji zbrojeniowej w okresie wojen prowadzonych przez Prusy. Wspomniana *Gusstahlfabrik Fried. Krupp* rozpoczęła produkcję armat w 1856 r. W latach sześćdziesiątych XIX w. ruszyła produkcja zbrojeniowa w zakładach: Bo-

¹⁰ Por. np. *Biała księga o anglo-amerykańskiej polityce interwencyjnej i o rodzeniu imperializmu niemieckiego w Niemczech Zachodnich*. Opublikowana przez Radę Narodowego Frontu Niemiec Demokratycznych. Warszawa 1951, ss. 114-121; A. Norden, *op. cit.*; A. Jeruzalimski, *Polityka zagraniczna i dyplomacja niemieckiego imperializmu w końcu XIX wieku*. Warszawa 1954.

¹¹ F. Engels, *Anty-Dühring*. Warszawa 1949, s. 168. Por. także W. I. Lenin, *Zeszyt „Brailsford” (Zeszyt o imperializmie)*. W: *Dzieła*. T. 39, Warszawa 1965, ss. 625-630.

chumer Verein, *Aktiengesellschaft Herman Gruson*, *Rheinmetall*, około 19 fabryk produkowało materiały wybuchowe, a stocznia Klawittera w Gdańsku podjęła budowę kanonierek. W tym samym czasie Prusy prowadziły aż trzy wojny: z Danią (1864), Austrią (1866) i Francją (1870-1871). Zbieżność w czasie sugeruje, że wojny pruskie rodziły popyt zbrojeniowy, który zachęcał do robienia interesów w tej sferze wytwarzania. Zbadajmy zatem rozmiary owego popytu na nowoczesne środki walki w okresie wojen 1864 r., 1866 r. i lat 1870-1871.

Punktem wyjścia może tu być ocena struktury pruskich sił zbrojnych i przebieg działań wojennych w kampanii duńskiej, austriackiej i francuskiej. W 1865 r. armia pruska liczyła 212 tys. ludzi. Struktura pruskich sił zbrojnych była następująca: 48 pułków kawalerii, 81 pułków piechoty, 10 baonów strzeleckich, 864 działa artylerii polowej¹². Udział kawalerii wynosił około 10% stanu osobowego wojsk¹³. Była ona uzbrojona w szable i karabinki kawaleryjskie, piechota — w karabiny odcylkowe z gwintowaną lufą i bagnety. Mimo takiej struktury wojsk i takiego uzbrojenia losy poszczególnych bitew rozstrzygał wciąż atak na bagnety piechoty lub szarża kawalerii. W kampanii duńskiej armia pruska miała zaledwie 110 dział polowych. W kampanii austriackiej broń palna odegrała już ważniejszą rolę. O losie bitwy pod Sadową (Königgrätz), do której doszło 3 lipca 1866 r. przesądziły szybkostrzelne karabiny iglicowe pruskiej piechoty. Austriacy stracili ponad 43 tys. ludzi, a Prusacy około 9 tys.¹⁴ Jeszcze poważniejszą rolę odegrała artyleria w wojnie prusko-francuskiej 1870-1871. Jednakże nawet wtenczas wydatki na technikę wojenną — karabiny, armaty, amunicję — nie przekraczały 15% ogólnej sumy wydatków wojennych stron walczących. W ciągu 8 miesięcy wojny rozdzielono po 40 nabojów na karabin i po 190 pocisków na działo artyleryjskie i trzeba było zamykać pruskie fabryki amunicji z powodu braku zamówień¹⁵.

Popyt na nowoczesne środki walki w czasie wojen prowadzonych przez Prusy w latach 1864, 1866 i w 1870-1871 nie mógł więc być istotną przyczyną wkraczania kapitału prywatnego w sferę produkcji broni.

¹² Por. *Mała encyklopedia wojskowa*. T. II, Warszawa 1970, s. 395.

¹³ Szacunki własne na podstawie konfrontacji opisów kampanii duńskiej i wojny prusko-austriackiej zawartych w pracach: historyka niemieckiego W. Müllera, *Politische Geschichte. Neueste Zeit 1816-1875 mit besonderer Berücksichtigung Deutschlands*. Stuttgart 1875, ss. 327-331, 340-383 oraz historyka austriackiego J. Emmera, *60 Jahre auf Habsburgs Throne. Festgabe zum 60-jährigen Regierungsjubiläum Gr. Majestät Kaiser Franz Joseph I.* Bd. 2, Wien 1908, ss. 35-41, 43-79.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ G. M. Kuźmin, *op. cit.*, s. 55.

Popyt cywilny a produkcja zbrojeniowa

Nadprodukcja, brak popytu na rynku artykułów cywilnych, może skłaniać kapitał prywatny do przeniesienia aktywności w sferę produkcji zbrojeniowej, jeśli z rozeznania producentów wynika, że znajdują nabywców na broń. Prognozy dotyczące popytu na nowoczesne środki walki, jak wykazaliśmy wyżej, nie były zbyt pomyślne. Prywatny kapitał wkraczał jednak do produkcji zbrojeniowej. Co skłaniało do podjęcia takiego ryzyka?

Kryzys nadprodukcji, jakie pojawiły się w gospodarce światowej w latach 1847, 1857 - 1858 i 1866, wystąpiły również na ziemiach niemieckich. Zjednoczenie Niemiec i utworzenie wielkiego rynku wewnętrznego nie uchroniło gospodarki niemieckiej przed kolejnymi kryzysami światowymi lat 1873, 1882, 1890, 1900 i następnych.

Przed kryzysem lat 1857 - 1858 rewolucja przemysłowa w Niemczech rodziła ogromny popyt na wyroby przemysłu metalurgii żelaza i stali oraz przemysłu budowy maszyn. Budownictwo kolejowe wzmagало ów popyt. Prusy, przygotowując się do zjednoczenia Niemiec, usilnie popierały rozwój kolejnictwa. Mimo rozdrobnienia Niemiec przemysł metalurgii żelaza i stali oraz przemysł budowy maszyn rozwijały się gwałtownie.

W latach 1856 - 1857 na rynkach światowych spadł nagle popyt na wyroby bawełniane i podobne. Kryzys ogarnął na ziemiach niemieckich w pierwszej kolejności przemysł włókienniczy. Raptownie spadła produkcja. W Prusach zużycie bawełny spadło z 52 tys. ton w 1856 r. do 37,6 tys. ton w 1857 r.¹⁶ Przemysł włókienniczy drastycznie ograniczył inwestycję. Z kolei spadł popyt na wyroby przemysłu metalurgii żelaza i stali oraz przemysłu budowy maszyn. Sytuację w tych gałęziach przemysłu pogorszyła jeszcze wojna krymska (1853 - 1856). Prusy, przygotowując się do wojny po stronie Turcji, Francji i Anglii przeciwko Rosji, skoncentrowały swoje wysiłki ekonomiczne na podniesieniu stanu gotowości bojowej sił zbrojnych. Ograniczono inwestycje w kolejnictwie: w 1856 r. wybudowano jeszcze 791 km sieci kolejowej, a w 1857 już tylko 373 km¹⁷. Te okoliczności spowodowały nadprodukcję w przemyśle metalurgii żelaza i stali oraz budowy maszyn. W Prusach w 1856 r. czynnych było jeszcze 265 wielkich pieców hutniczych, w 1857 r. — już 256¹⁸.

¹⁶ Por. L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*. T. II, Warszawa 1960, s. 670.

¹⁷ Por. L. Mendelson, *op. cit.*, s. 663 (t. II).

¹⁸ Tamże.

Spadek popytu na wyroby przemysłu metalurgii żelaza i stali oraz przemysłu budowy maszyn skłaniał więc właścicieli zakładów do szukania innych możliwości. Ryzyko podjęcia produkcji zbrojeniowej było jednak ogromne. Prognozy popytu na broń nie były zbyt pomyślne. Pewne perspektywy wzrostu popytu zbrojeniowego pojawiły się jednak tuż po zakończeniu wojny krymskiej. W 1857 r. wpłynęło do zakładów Kruppa pierwsze zamówienie zagraniczne: Egipt zamówił dwanaście dział połowych. Tak zaczął tworzyć się światowy rynek broni. Ryzyko przestawienia się na produkcję broni nadal jednak było bardzo duże. Toteż podejmowali go nieliczni, a i ci nie uzależniali do końca swojej prosperity od polityki państwa. Wiązanie się z produkcją zbrojeniową nie miało charakteru trwałego: w okresach spadku popytu angażowano się w produkcję zbrojeniową; w okresie ożywienia gospodarczego — zainteresowanie produkcją spadało.

Tak więc hipoteza o wpływie, jaki obniżenie się popytu na produkcję cywilną wywarło na angażowanie się kapitału prywatnego w zbrojeniach, znalazła przynajmniej częściowe potwierdzenie w kryzysowych latach 1856 - 1857.

Kolejny kryzys ogarnął gospodarkę światową w 1866 r. Na ziemiach niemieckich, tak jak w czasie kryzysu lat 1856 - 1857, przemysł bawełniany i włókienniczy wykazywał znaczną nadprodukcję i ograniczał inwestowanie. W latach 1856 - 1857 wojna krymska zahamowała rozwój kolejnictwa. W 1866 r. takie same skutki spowodowały wojny z Danią i Austrią. Specyficzne dla ziem niemieckich było natomiast napięcie na rynku pieniężno-kredytowym wywołane starciem prusko-austriackim.

Oddziaływanie kryzysu na przemysł metalurgii żelaza i stali było tym razem poważniejsze. W Prusach w 1865 r. czynnych było jeszcze 245 wielkich pieców hutniczych, a w 1866 r. — już tylko 237. Jeszcze poważniejsze skutki miał kryzys dla przemysłu maszynowego: zakłady budowy maszyn znalazły się w trudnej sytuacji, bowiem wytwarzano mało maszyn parowych z powodu minimalnej ilości zamówień, a produkcja przemysłu stocznioowego spadła do połowy poprzedniej wartości¹⁹.

Spadek popytu na produkcję cywilną pociągnął za sobą podobne jak poprzednio reakcje: przedsiębiorcy z przemysłu metalurgicznego żelaza i stali oraz przemysłu budowy maszyn szukali wyjścia w produkcji broni. Rozpoczęło się „wycieranie gabinetów” dygnitarzy wojskowych i cywilnych, uprawnionych do składania zamówień na broń, zwłaszcza w Prusach. Rząd pruski kierowany przez Otto von Bismarcka

¹⁹ Tamże, s. 665 (t. II).

przychylił się do licznych próśb i udzielił poważniejszych zamówień m.in. *Gusstahlfabrik Fried. Krupp, Bochumer Verein, Aktiengesellschaft Herman Gruson*, stoczni Klawittera w Gdańsku, zakładom budowy maszyn *Vulkan* w Szczecinie itd.²⁰ Trudno jednoznacznie stwierdzić, która ze stron wykazywała większą inicjatywę w zdobywaniu i lokowaniu zamówień wojskowych w prywatnym przemyśle: rząd pruski, który przygotowywał się do zjednoczenia kraju za pomocą „krwi i żelaza”, czy też właściciele zakładów przemysłu metalurgicznego i budowy maszyn. Wiadomo jednak, że potrzeby armii pruskiej w tym okresie zaspokajała manufaktura królewska w Spandau i stocznie królewskie w Gdańsku, Kolonii i Wilhelmshaven. Stąd wniosek, iż stroną aktywną byli w tym czasie przede wszystkim właściciele zakładów przemysłu metalurgicznego i budowy maszyn. Popyt na broń wciąż nie był jednak wysoki. Świadczy o tym sytuacja, w jakiej znaleźli się pruscy producenci materiałów wybuchowych w okresie wojny prusko-francuskiej.

Kolejny kryzys światowy 1873 r. osiągnął również II Rzeszę Niemiecką. Tym razem obronną ręką wyszedł przemysł lekki, natomiast w zakładach metalurgii żelaza i stali oraz budowy maszyn sytuacja stała się dramatyczna. Wielkie zakłady Kruppa, Borsiga, Wolerta, Egelsa, Hartmanna, Lüdersa i inne zmniejszyły zatrudnienie od 1/3 do 3/4 i przeszły częściowo na połowę dnia roboczego. Spadła produkcja żelaza, która w 1873 r. wynosiła jeszcze 2,2 mln ton, a w 1874 r. — 1,9 mln ton. Zużycie surówki żelaza również spadło z 2,8 mln ton w 1873 r. do 2,2 mln ton w 1874 r.²¹ Tym razem reakcja na kryzys była gwałtowna i poszła w kilku kierunkach. Odlamy burżuazji związanej z tymi przemysłami podjęły walkę o przeforsowanie w *Reichstagu* systemu wysokich ceł przywozowych, aby zahamować import angielski i francuski, a po przegranej przystąpiły do tworzenia Centralnego Związku Niemieckich Przemysłowców (*Zentralverband Deutscher Industrieller*), któremu powierzono obronę interesów głównie przemysłu ciężkiego²². Równocześnie pojawił się program wielkich zbrojeń morskich opracowany przez ministra marynarki Alberta von Strocha (wpłynął do *Reichstagu* w 1873 r.).

Kryzys 1882 r. dotknął z kolei przede wszystkim przemysł potasowy. Nie spadł wytop surówki żelaza i produkcja stali. Nie pojawił się w tym okresie żaden wielki program zbrojeniowy. Kolejne dwa kry-

²⁰ Szerzej zob. R. P. Fiedorow, *Anonimnaja włast. Klassowyje organizacii op. cit.*, ss. 11-12.

²¹ L. Mendelson, *op. cit.*, s. 80, s. 665, (t. II).

²² Szerzej zob. R. P. Fiedorow. *Anonimnaja włast. Klassowyje organizacii monopolistycznego kapitała w FRG*. Moskwa 1970, s. 26 i n.

zysy światowe lat 1890 i 1900 uderzają już jednak we wszystkie gałęzie przemysłu niemieckiego²³. W tym samym okresie pojawił się uchwalony w 1898 r. przez *Reichstag* plan gigantycznych zbrojeń morskich admirała Alfreda von Tirpitz.

Zbieżność między kryzysami a tworzeniem programów zbrojeniowych nie mogła być przypadkowa. Kiedy kryzys uderzał w producentów żelaza i stali oraz maszyn pojawiały się programy zbrojeniowe. Kiedy atakował inne przemysły w *Reichstagu* nie było wielkich debat zbrojeniowych.

Narastające sprzeczności międzynarodowe

Polityka zagraniczna II Rzeszy Niemieckiej była wypadkową całego splotu czynników obiektywnych i subiektywnych. W grupie czynników obiektywnych na czoło wysuwały się: sytuacja polityczno-militarna II Rzeszy Niemieckiej, nowe wymogi rozwoju kapitalizmu w zjednoczonych Niemczech, podział świata na strefy wpływów, narastające sprzeczności w stosunkach międzynarodowych. Wśród czynników subiektywnych można wymienić: ambicje junkrów i burżuazji niemieckiej, działania podejmowane przez te podmioty polityczne i preferowane środki realizacji interesów.

Prusy zagarnęły Szlezwik i Holsztyn, a II Rzesza dokonała aneksji Alzacji i Lotaryngii. Te posunięcia kryły w sobie zarzewie przyszłego konfliktu i rodziły realną groźbę odwetu, zwłaszcza ze strony Francji. Potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa narodowego II Rzeszy Niemieckiej istniała więc obiektywnie. Niemiecka polityka zagraniczna miała jednak do wyboru dwie opcje: podjąć próbę likwidacji tych zagrożeń przez rozwijanie dobrosąsiedzkich stosunków z Francją albo prowadzić wobec niej politykę z pozycji siły. Wybrano drugie rozwiązanie — dążono do izolacji Francji na polu międzynarodowym i do jej odstraszenia. 18 czerwca 1887 r. zawarto asekuracyjny układ z Rosją, który przewidywał neutralność Rosji w wypadku zaatakowania Niemiec przez Francję i neutralność Niemiec w razie ataku Austro-Węgier na Rosję. Umacniano i rozbudowywano niemieckie siły zbrojne. Armia niemiecka w czasie pokoju liczyła w 1875 r. — 401 660 szeregowców i podoficerów, w 1881 r. — 427 274, a w 1887 r. — 468 409²⁴.

Jednocześnie po zwycięskiej wojnie z Francją gwałtownie rozwinął się kapitalizm w Niemczech. Historycy gospodarki są zgodni, że do 1870 r. przemysł niemiecki adaptował głównie osiągnięcia techniki an-

²³ Zob. L. Mendelson, *op. cit.*, ss. 237-239, 333, 665 (t. II).

²⁴ Por. *Mała encyklopedia wojskowa...*, s. 397.

gielskiej, zaś po zjednoczeniu Niemiec ujawniła się tendencja do wyprzedzania Anglii w przemyśle elektrycznym, chemicznym i maszynowym²⁵. Tempo rozwoju przemysłowego Niemiec było jedno z najwyższych: średnioroczny przyrost produkcji przemysłowej wynosił w latach 1890 - 1900 5,3%, a w latach 1900 - 1907 — 4,6%; w Anglii odpowiednio — 1,5% i 1,1%; we Francji — 3,4% i 2,4%; w Rosji — 8,4% i 2,5%²⁶. Niemiecki przemysł odrabiał więc szybko opóźnienia w stosunku do przodujących państw kapitalistycznych.

Pierwsza rewolucja przemysłowa doprowadziła w drugiej połowie XIX w. do ukształtowania się nowych międzynarodowych stosunków gospodarczych. Pogoń za tanimi źródłami surowcowymi i rynkami zbytu stała się przyczyną podziału świata na strefy surowcowo-rolnicze i uprzemysłowione. W miarę postępu technicznego zaostrzała się walka o nowe źródła surowców: metale nieżelazne, ropę naftową, kauczuk itp. Przodujące państwa opanowywały i podporządkowywały sobie wciąż nowe kraje i obszary.

II Rzesza Niemiecka prowadziła początkowo politykę kontynentalną. Zjednoczenie Niemiec i powstanie dużego rynku wewnętrznego stwarzało popyt dla rozwijającego się przemysłu. Kryzysy nadprodukcji z lat 1873 i 1882 spowodowały jednak wzrost zainteresowania rynkami światowymi. Prężny przemysł niemiecki poszukiwał także źródeł tanich surowców i korzystnych rynków zbytu. Na rynki światowe zaczął wchodzić zdecydowanie po kryzysie 1882 r. Niemcy, podobnie jak i inne kraje kapitalistyczne, zakupiły od plemion tubylczych zamorskie terytoria, przysposabiając je do własnych potrzeb i podporządkowując jako kolonie. W latach 1884 - 1900 Niemcy opanowały Togo, Kamerun, Afrykę Południowo-Zachodnią, część Afryki Wschodniej, Nową Gwineę, wyspy: Marshala, Karolińskie i Mariańskie, Kiao-Czao i Samoa. Łączna powierzchnia tych terytoriów wynosiła 2,6 mln km²²⁷. W tym samym czasie Anglia na przykład rozszerzyła swoje zamorskie imperium do powierzchni 11,6 mln km². Rok 1890 przyjmuje się dość powszechnie w nauce za datę wejścia Niemiec w fazę imperializmu²⁸.

Wkroczenie Niemiec na tory polityki światowej doprowadziło do zderzenia się ich interesów z interesami Anglii, Francji i innych państw stwarzając napięcia i nakręcając wyścig zbrojeń. Po raz pierwszy w hi-

²⁵ Por. I. Pietrzak-Pawłowska, *Pierwsza rewolucja przemysłowa i problemy asynchronizmu w rozwoju społecznym*. „Kwartalnik Historyczny” z. 2. 1976, s. 290 i n.

²⁶ L. Mendelson, *op. cit.*, s. 32 (t. III, Warszawa 1966).

²⁷ Por. *Statistisches Handbuch für Deutsches Reich*. Berlin 1907. Bd. I, s. 1.

²⁸ Por. np. H. Wereszycki, *Od Bismarcka do Hitlera*. „Dzieje Najnowsze” nr 3, 1972, s. 7.

⁹ Przegląd Zachodni 1992, nr 4

storii ludzkości ujawniło się na masową skalę sprzężenie zwrotne: napięcia międzynarodowe stwarzały koniunkturę wojenną; zbrojenia zwiększały stan napięcia międzynarodowego.

Po odejściu Bismarcka (1890) zbrojenia uzyskały priorytet i odtąd też spotęgowały się tendencje do militarnego rozstrzygnięcia spornych problemów międzynarodowych. Bismarck lawirował między koncepcją Wielkiego Sztabu Generalnego i jego szefa Helmutha von Moltke, który dążył do zupełnego zniszczenia Francji oraz własną koncepcją izolacji Francji na polu międzynarodowym, zdając sobie sprawę, że w razie ataku na Francję nie może liczyć na neutralność Anglii i Rosji²⁹. Po jego odejściu w polityce zagranicznej Niemiec zaostrzono kurs i tak — jak to obrazowo nazwał Franz Josef Strauss — zaczął się „marsz do nieszczęścia” (*der Marsch in Unheil*)³⁰. Znalazło to wyraz w odmowie przedłużenia układu asekuracyjnego z Rosją udzielonej przez cesarza Wilhelma II (1890), a w sferze gospodarczej — we wzroście wydatków wojskowych.

Działania Niemiec nie pozostały bez odpowiedzi. Na zbrojenia Niemiec odpowiedziały zbrojeniami Anglia, Francja, USA, Rosja i inne państwa. Na trójprzymierze Niemiec z Austro-Węgrami (1879) i Włochami (1882), Anglia, Francja i Rosja odpowiedziały trójporozumieniem (1904-1907). Wzmagająco to napięcia międzynarodowe i nakręcało wyścig zbrojeń. Wydatki wojskowe II Rzeszy wzrosły z 415 mln marek w 1890 r. do 870 mln marek w 1913 r. W Anglii odpowiednio — z 31 do 71,9 mln funtów, w USA — z 66,6 do 335,4 mln dolarów³¹.

Narastające sprzeczności w stosunkach międzynarodowych zrodziły też nowe zjawisko: powstał światowy rynek broni. Przed państwami najbardziej rozwiniętymi otworzyły się nowe perspektywy. Zamówienia na broń zaczęły napływać także do niemieckiego przemysłu metalurgicznego i budowy maszyn. W 1857 r. — jak już wspomniano — zakłady Kruppa otrzymały pierwsze zagraniczne zamówienie (Egipt zamówił dwanaście dział polowych). Następne pochodziły z Belgii, Rosji, Hiszpanii i Austrii³². W latach 1877-1879 Rosja zamówiła w niemieckich stoczniach cztery łodzie torpedowe; w 1881 r. Chiny — pancern-

²⁹ Przypomnieli o tym: K. Jonca, *Doktryna polityczna i wojenna Helmutha von Moltke starszego*. W: *Studia z najnowszej historii Niemiec i stosunków polsko-niemieckich*. Pod red. S. Sierpowskiego. Poznań 1986, ss. 87-93; L. Gelberg, *Zmiany terytorialne w okresie 75 lat istnienia Rzeszy Niemieckiej*. „Przegląd Stosunków Międzynarodowych” nr 4, 1981, s. 9 i n.

³⁰ Zob. F. J. Strauss, *So begann der Marsch in Unheil*. „Die Welt” z 1 IX 1979.

³¹ Por. G. M. Kuźmin, *op. cit.*, s. 57.

³² Szerzej zob. np. A. Liebfeld, *op. cit.*, s. 114 i n.

niłk i korwetę opancerzoną; w 1885 r. Grecja — 6 łodzi torpedowych³³. W miarę wzrostu napięcia międzynarodowego rosła liczba zamówień dla niemieckiego przemysłu zbrojeniowego.

Wybór dokonany w polityce zagranicznej, chęć zabezpieczenia interesów w koloniach — wszystko to skłaniało II Rzeszę do powiększania wydatków wojennych. Sprzyjało im też szerzenie się zaborczych idei o wyższości rasy germańskiej i poglądów, że ojczyzna niemiecka sięga tak daleko, jak daleko rozbrzmiewa mowa niemiecka.

4. STOPIEŃ ZAANGAŻOWANIA PRYWATNEGO KAPITAŁU W PRODUKCJĘ ZBROJENIOWĄ

Bezpośrednie ustalenie stopnia tego zaangażowania wymagałoby specjalistycznych studiów historycznych. Statystyka państwowa drugiej połowy XIX w. jest bardzo uboga. Należałoby przeto sięgnąć do kronik przedsiębiorstw i ich monografii, aby ustalić co produkowano pierwotnie i jak kształtował się stosunek produkcji wojskowej do produkcji cywilnej.

Obiektem szczególnego zainteresowania badaczy i publicystów niemieckich było imperium przemysłowe Kruppów. W zakładach Kruppa produkowano obok armat, dział rewolwerowych, haubic, okrętów, wież okrętowych i innych elementów uzbrojenia również: maszyny rolnicze i włókiennicze, lokomotywy, wagony kolejowe i szyny³⁴.

Różni badacze przyjmują dość zgodnie, że około 50% mocy produkcyjnych zakładów Kruppa służyło produkcji wojennej³⁵. Udział produkcji wojskowej w produkcji globalnej innych prywatnych producentów wytwarzających na potrzeby niemieckich sił zbrojnych musiał być odpowiednio niższy. Wyjątkiem były zakłady przemysłu chemicznego i soli potasowych, które wyspecjalizowały się w produkcji materiałów wybuchowych (prochu strzelniczego, dynamitu, bawełny strzelniczej i prochu bezdymnego). Na ogół pracowały one głównie dla wojska.

W niemieckim przemyśle okrętowym stopień zaangażowania w produkcję wojenną jest łatwiejszy do wyliczenia. Z danych za 1901 r. wynikało, że na ogólną pojemność jednostek (573 tys. BRT) powstających w stoczniach niemieckich — 104 tys. przypadało na okręty wojenne³⁶.

W okresach realizacji wielkich planów rozbudowy niemieckiej floty wojennej (plan ministra marynarki Alberta von Storcha przyjęty

³³ Szerzej zob. np. E. Włodarczyk, *op. cit.*, ss. 7-20.

³⁴ Por. np. H. Frobenius, *op. cit.*; O. Hue, *Krupp und die Arbeiterklasse*. Essen 1912; B. Menne, *Krupp — Deutschlands Kanonenkönig*. Zürich 1957.

³⁵ Tamże, por. także G. M. Kuźmin, *op. cit.*, s. 56.

³⁶ E. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 10.

w 1873 r. i plan admirała Alfreda von Tirpitz — zatwierdzony w 1898 r.) niemiecki przemysł okrętowy w dużo wyższym stopniu angażował się w produkcji zbrojeniowej.

W niemieckim przemyśle zbrojeniowym zatrudnionych było tuż przed I wojną światową ponad 200 tys. ludzi, z tego 43 tys. w państwowych zakładach zbrojeniowych, a pozostali — w zakładach prywatnych. W niemieckich stoczniach w końcu XIX w., około 10 tys. ludzi zatrudnionych było przy produkcji zbrojeniowej. Na potrzeby wojsk lądowych i powstających wojsk powietrznych pracowało około 190 tys. osób.³⁷

II. TAKTYKA WALKI O ZAMÓWIENIA ZBROJENIOWE

Niemiecki przemysł zbrojeniowy rozwijał się w ramach przemysłów metalurgii żelaza i stali oraz budowy maszyn. Rynek zbrojeniowy był początkowo bardzo chwiejny. Rodziło to zacieklą walkę konkurencyjną między producentami o zdobycie zamówień państwowych. Wśród sposobów, jakimi posługiwali się pierwsi producenci broni w walce o swoje interesy, można wyróżnić: składanie wizyt osobistościom politycznym i oferowanie dostaw broni, kontakty osobiste z przedstawicielami sił zbrojnych, prezenty dla ludzi uprawnionych do składania w imieniu państwa zamówień na broń, osłabienie konkurencji poprzez obniżkę cen itp. W miarę wzrostu koncentracji kapitału pojawiły się nowe kanały oddziaływania: organizacje niemieckich przemysłowców i partie polityczne. Producenci broni zaczęli zabiegać nie tylko o przychyłność poszczególnych osobistości, ale wywierali również presję na organy władzy państwowej i społeczeństwo w celu kreowania popytu zbrojeniowego tworząc specjalne organizacje społeczne.

Metody i środki realizacji partykularnych interesów producentów broni zmieniały się odpowiednio do warunków społeczno-politycznych i gospodarczych.

1. ROZDROBNIENIE NIEMIEC I DRUGA RZESZA

Duży wpływ na wykształcenie się nowoczesnych sposobów obrony interesów niemieckich producentów broni, form organizowania się i metod oddziaływania na władzę państwową miała działalność powstałego w 1829 r. w Saksonii Związku Przemysłowego (*Industrieverein für das Königreich Sachsen*). Dla członków Związku wydawana była informa-

³⁷ Obliczono na podstawie danych zawartych w: G. M. Kuźmin, *op. cit.*, s. 64; E. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 23.

cja o warunkach wytwórczości i obowiązującym prawodawstwie gospodarczym. Kierownictwo Związku obserwowało rozwój prawodawstwa saksońskiego i tworzyło zespoły ekspertów, którzy formułowali swoje opinie w kwestiach polityki gospodarczej. Związek przedkładał te opinie w formie petycji i próśb do tronu lub właściwemu ministrowi w Królestwie Saksonii³⁸.

Do tych doświadczeń nawiązał utworzony w 1876 r. Centralny Związek Niemieckich Przemysłowców. W 1892 r. admirał Alfred von Tirpitz opracował plan gigantycznych zbrojeń morskich, który przewidywał budowę 11 liniowców, 5 dużych i 17 małych krążowników. Wydatki na ten cel miały przekroczyć w latach 1898-1904 410 mln marek³⁹. Przeciwno tym zamierzeniom wystąpili konserwatyści i junkrzy zainteresowani raczej wojskami lądowymi. Debaty w *Reichstagu* ciągnęły się wiele lat. Producenci broni przedłożyli projekt ustawy pod obrady specjalnego posiedzenia Centralnego Związku Niemieckich Przemysłowców, który w podjętej w 1897 r. uchwale udzielił poparcia planom Tirpitz⁴⁰. Za realizacją planu opowiedziały się również liczne organizacje społeczne. Zmasowane naciski zakończyły się powodzeniem — w marcu 1898 r. *Reichstag* zatwierdził plan Tirpitz.

Plan Tirpitz został jednak uznany za zbyt skromny przez cesarza Wilhelma II. Toteż problem niemieckich zbrojeń morskich stał się ponownie przedmiotem debat *Reichstagu*. 13 lutego 1900 r. Centralny Związek Niemieckich Przemysłowców podjął uchwałę o następującej treści:

„Członkowie Centralnego Związku z radością witają projekt ustawy o flocie i zgromadzenie delegatów jednogłośnie wyraża przekonanie, że projekt ustawy w jej obecnym brzmieniu znajdzie aprobatę *Reichstagu*”. Do cesarza skierowano zaś telegram: „Centralny Związek Niemieckich Przemysłowców prosi Waszą Wysokość o przyjęcie pełnej szacunku wdzięczności za nieustającą troskę o nadzwyczaj potrzebne zwiększenie niemieckiej siły morskiej. (...) Centralny Związek Niemieckich Przemysłowców zapewnia Waszą Wysokość, że niemiecki przemysł w radosnym przeświadczeniu i w niezłomnej wierności dla Waszej Wysokości, pełen determinacji, odpowie na wezwanie Waszej Wysokości i udzieli silnej pomocy przy umacnianiu morskiej potęgi, a tym samym całego życia gospodarczego Niemiec”⁴¹.

³⁸ Szerzej zob. M. Banaschak, *Die Macht der Verbände. Organisationen und Methoden staatsmonopolistischer Machtausübung und Massenverführung*. Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik 1964, s. 88 i n.

³⁹ Por. E. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 10.

⁴⁰ Szerzej zob. J. Kuczynski, *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus*. Bd. 1: *Monopole und Unternehmerverbände*. Berlin 1952, s. 219 i n.

⁴¹ Tamże, s. 220.

Główną płaszczyzną artykulacji potrzeb producentów broni i jednocześnie formą łączności z armią i aparatem państwa były jednak stowarzyszenia nacjonalistyczne, a w szczególności: Związek Kolonialny (*Kolonialverein*) powstały w 1882 r., Towarzystwo Niemieckiej Kolonizacji (*Gesellschaft für deutsche Kolonisation*) w 1884 r., Związek Wszechniemiecki (*Alldeutscher Verband*) w 1890 r. oraz Niemiecka Liga Morska (*Deutscher Flotten-Verein*) — w 1900 r.

Były to stowarzyszenia dość zróżnicowane. Wszystkie jednak stawały sobie za cel szerzenie idei zdobywania kolonii dla Rzeszy, propagowanie znaczenia spraw morskich i zbrojeń⁴².

Stowarzyszenia te powstały przy poparciu kapitału przemysłowego, a w szczególności producentów broni. Organizatorami Niemieckiej Ligi Morskiej byli m.in. Friedrich Alfred Krupp i baron von Stumm-Halberg, przeniślowiec pracujący głównie na potrzeby stoczni wojennych. Pierwszym przewodniczącym Ligi był sekretarz Kruppa o nazwisku Schweinburg⁴³. Max i Reinhard Mannesmannowie finansowali Związek Wszechniemiecki. Członkami kierownictwa tego Związku byli z kolei m.in. Alfred Hugenberg, generalny dyrektor koncernu Kruppa i Hugo Stinnes, producent broni⁴⁴.

Producenci broni wykorzystywali te stowarzyszenia do wywierania nacisków na *Reichstag*, by wymóc zgodę na zbrojenia morskie i wzrost wydatków wojskowych. Wśród stosowanych metod i środków na plan pierwszy wysuwały się: mobilizowanie opinii publicznej za pomocą własnych i współpracujących organów prasowych („Alldeutsche Blätter”, „Überall”, „Berliner Neueste Nachrichten”, „Post”), stałe kontakty osobiste i uzgadnianie działań z ludźmi z ministerstwa marynarki i ministerstwa kolonii oraz wysyłanie listów i telegramów do cesarza i kanclerza z wyrazami poparcia dla projektów zbrojeniowych⁴⁵. Presja wywierana przez producentów broni za pośrednictwem Centralnego Związku Niemieckich Przemysłowców i stowarzyszeń nacjonalistycznych z jednej strony, a z drugiej — przez Urząd Marynarki Rzeszy i koła wojskowe skłaniała *Reichstag* do zatwierdzania planów zbrojeń i do zwiększania wydatków wojskowych.

Producenci broni podejmowali także próby wpływania na politykę

⁴² Szerzej zob. M. Czapliński, *Z badań nad kulturą polityczną drugiej Rzeszy. Próba analizy składu społecznego aktywu Niemieckiej Ligi Morskiej (Deutscher Flotten-Verein)*. „Dzieje Najnowsze” nr 1, 1977, s. 3 i n.

⁴³ Por. A. Norden, *op. cit.*, ss. 48 - 49.

⁴⁴ Por. *Biała księga...*, s. 118.

⁴⁵ Szerzej zob. M. Czapliński, *Spór o genezę niemieckich zbrojeń morskich w czasach wilhelmińskich*. „Przegląd Zachodni” nr 3, 1976, s. 71 i n.; *Z badań nad kulturą polityczną...*, s. 3 i n.; A. Norden, *op. cit.*, ss. 43 - 52.

zagraniczną. Przykładem może być kryzys marokański. Maroko posiadało wielkie bogactwa naturalne i było obiektem penetracji kapitału francuskiego, angielskiego, hiszpańskiego i niemieckiego. W 1908 r. bracia Mannesmannowie uzyskali od sułtana koncesję na eksploatację rudy marokańskiej. Uderzyło to przede wszystkim w kapitał francuski. Wzrosło napięcie w stosunkach niemiecko-francuskich. W 1909 r. osiągnięto porozumienie, na mocy którego Niemcy uznały hegemonię polityczną Francji w Maroku, a Francja zobowiązała się dopuścić firmy niemieckie do działalności gospodarczej w Maroku. Układ ten — zdaniem niemieckich kół gospodarczych — nie był dotrzymywany przez Francję. W obronie interesów braci Mannesmannów wystąpił Centralny Związek Niemieckich Przemysłowców, który 24 kwietnia 1910 r. zwrócił się do kanclerza z postulatem, aby Rzesza zabezpieczyła niemieckim przemysłowcom prawo do bezpieczeństwa eksploatacji rud w Maroku⁴⁶. Dziennik „Hannoversche Kurier” nawoływał: „Niechaj 4 miliony bagnetów wesprą sprawę braci Mannesmannów”⁴⁷. Rząd skierował kanonierkę „Panther” do Agadiru. Niebezpieczeństwo konfliktu zbrojnego zażegnał kolejny układ z 1911 r., w którym Francja ofiarowała Niemcom tytułem rekompensaty prawo do eksploatacji Konga. Wprawdzie Niemcy nie nosiły się z zamiarem opanowania Maroka, ale zastosowana taktyka wzmagała napięcia międzynarodowe, nakręcała wyścig zbrojeń i służyła producentom broni.

Walka o rynki zbytu, źródła surowców i rynki korzystnych lokat kapitałowych doprowadziła do wybuchu I wojny światowej.

2. REPUBLIKA WEIMARSKA

Bezpośrednio po I wojnie światowej dla niemieckiego przemysłu zbrojeniowego nastąpiły dramatyczne czasy. Traktat wersalski zabraniał Rzeszy posiadania przemysłu zbrojeniowego. Wiele zakładów zbrojeniowych zostało zdemontowanych przez aliantów. W koncernie Kruppa bez pracy pozostało 165 tys. ludzi. Dawni producenci broni zmuszeni zostali do powrotu do produkcji lokomotyw, wagonów, łożysk kulkowych, maszyn rolniczych i włókienniczych. Zapotrzebowanie 115-tyśięcnej *Reichswehry* na broń zaspokajane było przez dwie fabryki państwowe. Firmy zbrojeniowe otrzymały jednakże od państwa odszkodowania za zdemontowane zakłady, rekompensaty za zakłady znajdujące się na terenach oderwanych od Niemiec i subsydia na odbudowę⁴⁸. Pięniądze te wykorzystywano nie tylko na zorganizowanie produkcji cy-

⁴⁶ Szerzej zob. R. P. Fiedorow, *op. cit.*, s. 51 i n.

⁴⁷ Cyt. za: A. Norden, *op. cit.*, s. 31.

⁴⁸ Szerzej zob. L. Mendelson, *op. cit.*, ss. 333 - 334 (t. III).

wilnej, ale również na kontynuowanie produkcji broni. Wykupywano akcje w zagranicznych firmach zbrojeniowych, zakładano filie własnych przedsiębiorstw poza granicami kraju i produkowano broń na potrzeby światowego rynku broni. Gustav Krupp von Bohlen, posiadając 1/3 kapitału szwedzkiego *Boforsa* i jego filii *Nobelkrut*, budował w tych zakładach prototypy dział i udoskonalał materiały wybuchowe. Biuro konstrukcyjne swojej stoczni w Kilonii przeniósł do Rotterdamu, gdzie posiadał kontrolny pakiet akcji w jednej ze stoczni. Miał też akcje w stoczniach w Barcelonie, Bilbao i Kadyksie⁴⁹. Hugo Junkers otworzył filie w Malmö, Ernst Heinkel — w Szwecji, a Claude Dornier — w Szwajcarii⁵⁰. Anthony Herman Gerard Fokker budował już w 1919 r. zakłady lotnicze w Holandii⁵¹. Był to jeden kierunek działań niemieckich producentów broni. Drugim, daleko ważniejszym, stało się oddziaływanie na władzę państwową w celu odchodzenia od ograniczeń nałożonych traktatem wersalskim. W tych działaniach producenci broni mogli liczyć przede wszystkim na junkrów, którzy tradycyjnie traktowali służbę wojskową jako zawód zastrzeżony dla ich synów. Naturalnym sojusznikiem przemysłu zbrojeniowego były koła wojskowe, tym bardziej że więzi z armią umocniły się na skutek przejścia wielu bezrobotnych oficerów do pracy w zarządach firm zbrojeniowych.

Na bazie wspólnych interesów nawiązała się ścisła współpraca przemysłu zbrojeniowego z kołami wojskowymi i politykami reprezentującymi junkrów. Już w sierpniu 1919 r. utworzono tajne Stowarzyszenie Narodowe (*Nationale Vereinigung*), na którego czele stanęli: gen. Erich Ludendorff, gen. Watter Lüttwitz, politycy i junkrzy — Wolfgang Kapp, Traugot Jagow i Alfred Hugenberg (b. dyrektor koncernu Kruppa), producenci broni — Paul Mannesmann, Ernst Borsig (największy producent broni III Rzeszy) i Hugo Stinnes. Stowarzyszenie przygotowało i podjęło próbę obalenia siłą Republiki Weimarskiej. Próba ta przeszła do historii pod nazwą: „pucz Kappa-Lüttwitza”⁵².

Reichswehra nie poparła wprawdzie puczu Kappa-Lüttwitza i faktycznie uratowała Republikę Weimarską, ale łamała postanowienia traktatu wersalskiego. Postanowienia zezwalające Niemcom na posiadanie 115 tys. armii obchodzono, tworząc oddziały *Freikorps* i inne organizacje paramilitarne pod pretekstem wewnętrznego zagrożenia bezpieczeństwa państwa. Dowództwo *Reichswehry*, za cichym przyzwoleniem

⁴⁹ Szerzej zob. Z. Rotocki, *Militaryzm niemiecki po pierwszej i drugiej wojnie światowej*. „Dzieje Najnowsze” nr 2, 1969, s. 9.

⁵⁰ Tamże, s. 10.

⁵¹ Por. *Mała encyklopedia wojskowa...*, s. 407 (t. I).

⁵² Szerzej zob. np. T. Kotłowski, *Niemcy 1919-1923. Organizacje robotnicze w walce o ustrój społeczno-polityczny państwa*. Poznań 1986, ss. 62-76.

rządu, nie zamierzało także przestrzegać ograniczeń zbrojeniowych. Przeznaczało tajne fundusze i udzielało zleceń na prace doświadczalne i konstrukcyjne oraz na budowę prototypów broni dla przemysłu zbrojeniowego. Prace z tego zakresu prowadzono w kraju i poza jego granicami. Dodatkowe możliwości, obok już opisanych, stwarzał układ niemiecko-radziecki zawarty 16 kwietnia 1922 r. w Rapallo. Sprawa nielegalnych zbrojeń *Reichswehry* na terenach ZSRR wymaga jednak odrębnego opracowania. *Reichswehra* udzielała tajnych zleceń przemysłowi zbrojeniowemu, natomiast producenci broni z kolei wspierali finansowo inne działania *Reichswehry*. Już w styczniu 1919 r. G. Krupp, H. Stinnes, Emil Kirdorf (główny udziałowiec koncernu *Gelsenkircher Bergwerks AG*) i Albert Vogler (dyrektor generalny koncernu *Rhein-Elbe-Union*) przeznaczyli 500 mln marek na finansowanie oddziałów *Freikorps*⁵³.

Rząd wspierał odradzanie się przemysłu zbrojeniowego także poprzez system ulg podatkowych i subsydiów na prowadzenie prac badawczych, doświadczalnych i konstrukcyjnych⁵⁴. Współpraca przemysłu zbrojeniowego z armią i pomoc finansowa rządu przyniosła szybko pierwsze rezultaty. W 1922 r. Ernst Heinkel zbudował w Niemczech wytwórnię samolotów *Ernst Heinkel Flugzeugwerke AG*; w tym samym roku powstała wytwórnia lotnicza *Focke-Wulf GmbH*. W 1923 r. marynarka wojenna otrzymała 10 wodnopłatowców, a Willy Messerschmitt założył w kraju firmę *Messerschmitt AG*. W 1925 r. utworzono koncern *J. G. Farben*, w którym obok barwników i lekarstw produkowano proch (w czasach hitlerowskich — gazy trujące).

3. TRZECIA RZESZA

W 1933 r., kiedy *NSDAP* objęła ster rządów, w Niemczech istniała już nowoczesna baza przemysłu zbrojeniowego. Najważniejszymi ogniwami tej bazy były koncerny: *Krupp Stahl*, gdzie prowadzono przez cały czas prace nad działami ciężkiego kalibru, a za granicami kraju wodowano prototypy łodzi podwodnych dla marynarki, *I. G. Farbenindustrie AG*, w którym podjęto produkcję benzyny z węgla i sztucznego kauczuku „Buna” (bez tej benzyny, być może, III Rzesza nie rozpoczęłaby wojny w 1939 r., lecz później), *Borsig AG* — specjalizujący się m.in. w produkcji armat, *Rheinische Metallwaren und Maschinenfabrik*, który produkował broń już podczas pierwszej wojny światowej, *Mausenwerke Oberndorf*, producent karabinów i dział lotniczych. Rozwinięta

⁵³ Por. A. Norden, *op. cit.*, s. 77.

⁵⁴ Szerzej zob. np. G. Castellan, *Tajna remilitaryzacja Niemiec w okresie międzywojennym*. „Dzieje Najnowsze” nr 1, 2, 1971, ss. 53 - 66.

była również baza przemysłu lotniczego, którą tworzyły firmy: *Ernst Heinkel Flugzeugwerke AG*, *Henschel Flugzeugwerke AG*, *Junkers Flugzeug und Motorenwerke AG*, *Messerschmitt AG*, *Focke-Wulf GmbH* i *Dornier Werke GmbH*. Do podjęcia produkcji czołgów i samochodów opancerzonych na wielką skalę gotowy był koncern *Daimler-Benz AG*, którego wyroby przeszły chrzest bojowy już na polach bitewnych pierwszej wojny światowej.

Po dojściu do władzy faszyci przebudowali strukturę państwa, w tym również strukturę organizacyjną władz gospodarczych według wzoru: ministerstwo gospodarki Rzeszy (*Reichswirtschaftsministerium*) i sześć grup (*Reichsgruppe*), obejmujących przemysł, rzemiosło, handel, banki, ubezpieczenia i energetykę. Na czele każdej grupy stał kierownik (*Wirtschaftsführer*) mianowany przez ministra gospodarki. Grupa gospodarcza — przemysł (*Reichsgruppe — Industrie*) dzieliła się na grupy według poszczególnych gałęzi przemysłu, te z kolei na podgrupy branżowe i regionalne.

Obok ministerstwa gospodarki, państwowy nadzór nad wydzielonymi sprawami gospodarczymi sprawował Urząd Pełnomocnika Planu Czteroletniego (*Beauftragter für den Vierjahresplan*), który miał za zadanie uniezależnić Niemcy od zagranicznych źródeł surowców i żywności oraz przestawić gospodarkę na tory wojenne. Urząd szybko zdominował ministerstwo gospodarki⁵⁵. W 1942 r. utworzono jeszcze urząd Ministra Uzbrojenia i Amunicji (*Reichsminister für Bewaffnung und Munition*), któremu praktycznie podporządkowano cały przemysł. Nadzór i koordynację nad przestawieniem gospodarki na tory wojenne sprawowały jeszcze inne organy, które powoływano, rozwiązywano i modyfikowano stosownie do rozwoju sytuacji i decyzji przywódców III Rzeszy. Można wśród nich wyróżnić: Generalną Radę Niemieckiej Gospodarki, Radę Przemysłową do Produkcji Sprzętu Lotniczego, Ministerialną Radę Obrony Rzeszy, Radę Zbrojeniową i inne. W ten sposób powstał w Niemczech rozgałęziony i wszechogarniający system państwowej regulacji wojenno-gospodarczej, jakiego jeszcze nie było w dziejach kapitalizmu. Równocześnie prywatni przemysłowcy znaleźli się w najwyższych władzach państwowych. Na przykład w skład najwyższej instancji gospodarczej w pierwszym okresie dyktatury hitlerowskiej — Generalnej Rady Niemieckiej Gospodarki wchodziło dwunastu przedstawicieli wielkiego kapitału: m.in. Fritz Thyssen, Albert Vogler, Karl Friedrich Siemens, którego koncern podjął się wkrótce produkcji ko-

⁵⁵ Szerzej zob. F. Ryszką, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź 1985, ss. 293 - 297.

mór gazowych, Robert Bosch. W Radzie Przemysłowej do Produkcji Sprzętu Lotniczego, kierowanej przez Hermanna Goeringa, działał m.in. Ludger Westrick, członek rady nadzorczej Zakładów Lotniczych *Focke-Wulf*⁵⁶. Na czele Rady Zbrojeniowej Rzeszy stał natomiast Wilhelm Zangen, dyrektor generalny koncernu zbrojeniowego Mannesmann. Obok generalicji znaleźli się również przedstawiciele firm zbrojeniowych: *Rheinmetall AG* (firma była wtedy częścią koncernu *Borsig AG*), *Rheinische Metallwaren- und Maschinenfabrik* i innych⁵⁷. Po utworzeniu ministerstwa broni i amunicji wymieniony już Wilhelm Zangen stanął na czele Grupy gospodarczej — przemysł, a inni przedstawiciele monopolii zbrojeniowych zostali mianowani kierownikami grup poszczególnych gałęzi przemysłu, podgrup branżowych i regionalnych. Powołanie urzędu Ministra Uzbrojenia i Amunicji oraz postawienie na czele poszczególnych gałęzi przemysłu i branż producentów broni oznaczało totalną mobilizację gospodarki niemieckiej na rzecz przygotowań do wojny. Nastąpiła pełna symbioza monopolii zbrojeniowych i hitlerowskiego państwa. Producenci broni nie mieli już problemów z otrzymaniem zamówień wojskowych. Problemem było terminowe wykonanie tych zamówień, które wyprzedzały rozwój mocy produkcyjnych niemieckiego przemysłu zbrojeniowego⁵⁸. Udział wydatków wojskowych w dochodzie narodowym rósł skokowo i wynosił w 1933 r. 7%, w 1936 r. — 21%, a w 1939 r. — 32%⁵⁹. *Anschluß* Austrii, zajęcie Czechosłowacji, wcielenie do Rzeszy części terytorium Polski, Alzacji i Lotaryngii, część Belgii i Luksemburga oraz dalsze podboje terytorialne dostarczały niemieckiemu przemysłowi zbrojeniowemu bezpłatnie lub za symboliczną opłatę na rzecz skarbu Rzeszy nowych środków produkcji i bezpłatnej siły roboczej. Rosły majątki producentów broni, amunicji i sprzętu wojskowego. Krach III Rzeszy położył kres rozwojowi niemieckiego przemysłu zbrojeniowego. Na ławie oskarżonych przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze pod zarzutem współuczestniczenia w przygotowaniach do wojny zasiedli Alfred Krupp von Bohlen, Friedrich Flick i zarząd spółki akcyjnej *I. G. Farben*. Jednakże druga w XX w. próba likwidacji niemieckiego przemysłu zbrojeniowego zakończyła się wkrótce niepowodzeniem. Rywalizacja USA i ZSRR o hegemonię nad światem spowodowała, że w kilka lat później te same koncerny uruchomiły znów produkcję na potrzeby zachodniemieckiego i światowego rynku broni.

⁵⁶ Por. A. Norden, *op. cit.*, ss. 137 i 205.

⁵⁷ Por. *Biała księga...*, s. 118.

⁵⁸ Szerzej zob. M. Zgórnjak, *Ekonomiczne podstawy broni niemieckich w latach 1919 - 1938*. „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 1/1989, s. 17 i n.

⁵⁹ Por. *Probleme der Militärökonomie*. Berlin 1967. s. 27.

NASZE WYDAWNICTWA

TOMASZ BUDNIKOWSKI

NIEMIECKI RYNEK PRACY W EPOCE PRZEMIAN STRUKTURALNYCH I USTROJOWYCH

Ark. wyd. 19, nakład 600 egz.

Na przykładzie długookresowych (1949 - 1990) ; koninktu-
ralnych zmian stopnia wykorzystania potencjału siły roboczej
w Republice Federalnej Niemiec autor dokonuje wnikliwej ana-
lizy zależności zachodzących na rynku pracy wysoko rozwinię-
tych państw.

Upowszechnienie się w ostatnim dziesięcioleciu coraz dosko-
nalszych technik wytwarzania nie pozostaje bez wpływu na re-
lacje zachodzące między podażą a popytem na siłę roboczą.
Niemniej istotną rolę odgrywają tutaj także takie zjawiska,
jak migracja zarobkowa, aktywizacja zawodowa kobiet, skra-
canie czasu pracy, rosnący zasięg gospodarki nieformalnej czy
szybki wzrost znaczenia sektora usług.

Pojawienie się opracowania podejmującego problematykę za-
trudnienia staje się nadzwyczaj cenne w sytuacji przechodze-
nia naszego kraju na zasady gospodarki rynkowej. Przyjęcie
bowiem właściwych rozwiązań w polityce zatrudnienia będzie
jednym z istotnych elementów decydujących o powodzeniu przed-
sięwzięcia podjętego przez kraje postsocjalistyczne.

DO NABYCIA:

w księgarniach naukowych

w Instytucie Zachodnim, 61-772 Poznań, Stary Ry-
nek 78/79 (także za zaliczeniem pocztowym)

w księgarni „Pod ratuszem” Poznań,
Ratuszowa 25/27 (domki budnicze)

